
قرآن سرچشمه نثر عربی

تکوین و تطور نثر عربی از جاهلیت تا سقوط بغداد
همراه با منتخبی از دیوان النثر العربی

تألیف و تدوین
دکتر حبیب الله عباسی

انتشارات سخن، تهران

عباسی، حبیب‌الله، ۱۳۴۳ -	سرشناسه
قرآن سرچشمه نثر عربی (تکوین و تطور نثر عربی از جاهلیت تا سقوط بغداد) / حبیب‌الله عباسی، تهران: سخن، ۱۳۹۴.	هتوان و نام پدیدآور
۲۹۶ ص.	مشخصات نشر
۹-۷۰۷-۳۷۲-۹۶۴-۹۷۸	مشخصات ظاهری
فیبا	شابک
کتاب حاضر شامل منتخبی از کتاب دیوان النثر العربی تألیف ادونیس است.	وضعیت فهرست‌نویسی
کتابنامه: ص. ۲۹۶.	یادداشت
نثر عربی - تاریخ و نقد	یادداشت
نثر عربی - تأثیر قرآن	موضوع
ادبیات عربی	موضوع
ادونیس، ۱۹۳۰ - م. دیوان النثر العربی	شناسه افزوده
۱۳۹۳ ق/ع ۲۰۱۳۴۰/PJA	رده‌بندی کنگره
۸۹۲/۸۰۸	رده‌بندی دیویی
۳۵۹۲۱۲۷	شماره کتابشناسی ملی

انتشارات سخن

خیابان انقلاب، خیابان دانشگاه، خیابان وحید نظری، شماره ۲۸

فکس: ۶۶۲۰۵۰۶۲

www.sokhanpub.com

e-mail: info@sokhanpub.com

قرآن سرچشمه نثر عربی

تکوین و تطور نثر عربی از جاهلیت تا سقوط بغداد

همراه با منتخبی از دیوان النثر العربی

تألیف و تدوین

دکتر حبیب‌الله عباسی

چاپ اول: ۱۳۹۴

لیتوگرافی: صدق

چاپ: مهارت

تیراژ: ۱۱۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۳۷۲-۷۰۷-۹

تلفن تماس برای تحویل کتاب در منزل و محل کار

۶۶۹۵۳۸۰۴ ، ۶۶۹۵۳۸۰۵

فهرست

۱۱.....	پیشگفتار
۱۷.....	دفتر نخست: قرآن سرچشمه نثر عربی
۱۹.....	ادب اسلامی
۲۷.....	متن قرآنی و آفاق نگارش
۴۷.....	بوطیقا و فضای قرآنی
۷۱.....	بیانیه نوشتار
۸۷.....	تقدم نوشتار بر گفتار
۱۰۵.....	قرآن سرچشمه نثر عربی
۱۲۱.....	دفتر دوم: ادوار نثر عربی
۱۲۳.....	نثر جاهلی
۱۲۷.....	مختارات النثر الجاهلی
۱۲۷.....	النعمان بن المنذر
۱۲۷.....	أسلم بن أقصى الخزاعي
۱۲۸.....	قُیس بن ساعدة
۱۲۹.....	اکثم بن صیفی
۱۲۹.....	الحارث بن کعب

١٣٠	أوس بن حارثة.....
١٣٠	أبو طالب.....
١٣٠	الوليد بن مغيرة.....
١٣٣	نثر اسلامي.....
١٣٥	مختارات النثر الاسلامي.....
١٣٥	النثر النبوي.....
١٣٦	وصف أم معبد.....
١٣٦	أبو بكر الصديق.....
١٣٧	عمر بن الخطاب.....
١٣٧	أبو ذر الغفاري.....
١٣٨	عبد الله بن مسعود.....
١٣٨	سلمان الفارسي.....
١٣٩	عثمان بن عفان.....
١٣٩	علي بن أبي طالب ^(ع)
١٤٢	الحسن بن علي ^(ع)
١٤٣	الحسين بن علي ^(ع)
١٤٤	عبد الله بن عباس.....
١٤٦	عمر بن عبد العزيز.....
١٤٧	الحسن البصري.....
١٤٨	إبن سيرين.....
١٤٨	محمد الباقر ^(ع)
١٤٩	عبد الحميد الكاتب.....
١٥١	جعفر بن محمد ^(ع)
١٥٢	عروة وغراء.....
١٥٧	نثر عباسي.....

۱۶۳.....	مختارات النثر العباسی
۱۶۳.....	عبد الله بن المقفع
۱۶۵.....	الخلیل بن أحمد الفراهیدی
۱۶۵.....	الکندی
۱۶۶.....	أقوال من کتاب نثر النثر
۱۶۷.....	الجاحظ
۲۰۲.....	أبو العیناء
۲۰۲.....	عبد الله بن المعتز
۲۰۲.....	محمد بن جریر
۲۰۴.....	أبو بکر محمد بن زکریا الرازی
۲۰۷.....	الفارابی
۲۰۸.....	المسعودی
۲۱۰.....	أبو الفرج الأصفهانی
۲۱۳.....	ابن العمید
۲۱۴.....	أبو إسحاق الصابی
۲۱۶.....	المحسن التنوخی
۲۱۸.....	إسماعیل بن عباد الوزير صاحب
۲۲۰.....	أبو بکر محمد بن العباس الخوارزمی
۲۲۱.....	أبو الفتح البیستی الکاتب
۲۲۲.....	أبو النصر محمد بن عبد الجبار العتبی
۲۲۳.....	أبو هلال العسکری
۲۲۴.....	أبو القاسم الأمدی
۲۲۵.....	بديع الزمان الهمذانی
۲۲۶.....	أبو سلیمان المنطقی
۲۲۸.....	أبو حیان التوحیدی
۲۳۳.....	إخوان الصفاء

٢٣٤.....	ابن مسكويه.....
٢٣٧.....	أبو العلاء المعري.....
٢٣٨.....	أبو محمد بن حزم الأندلسي.....
٢٤٠.....	الوزير أحمد بن عبد الملك بن شهيد.....
٢٤١.....	أشتات لكتاب مجهولين.....
٢٤٣.....	ذو النون المصري.....
٢٤٧.....	فتح بن سعيد الموصلی.....
٢٤٨.....	الحارث المحاسبي.....
٢٥١.....	أبو يزيد السطامي.....
٢٥٢.....	أبو القاسم الجعفي.....
٢٥٥.....	الحكيم الترمذی.....
٢٥٨.....	إبراهيم الخواص.....
٢٥٩.....	سمون بن حمزة المحب.....
٢٦٠.....	سهل بن عبدالله التستري.....
٢٦١.....	أبوسعید الخراز.....
٢٦٤.....	الحسين بن منصور الحلاج.....
٢٦٦.....	أبو بكر الشبلي.....
٢٦٩.....	أبو الحسن علي بن محمد الديلمي.....
٢٧١.....	محمد بن عبد الجبار بن الحسن النفری.....
٢٨٣.....	أبو عبد الرحمن السلمي.....
٢٨٤.....	عبد الكريم القشيري.....
٢٨٦.....	محيي الدين ابن عربي.....
٢٩٥.....	منابع و مأخذ.....

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

پیشگفتار

ماضیاً، صنع «الكتاب» حضارة:
هل كثير اليوم،
ان نصنع به بيتاً حراً؟

- ۱ -

فرهنگ جهانی، پیوسته بر مدار عناصر دو قطبی چرخیده است. از مصداق‌های بارز آن، تقابل گفتار با نوشتار است که تأثیرهای شگرفی بر فرهنگ بشری نهاده است تا آنجا که دریدا آن را سرچشمه خطا در سنت دوهزار ساله فرهنگ غرب می‌داند. تحول در جوامع جهانی را مدیون تحول در این تضاد و غلبه نوشتاربنیادی بر گفتاربنیادی یا انقلاب نوشتاری می‌دانند. نظام فرهنگی، اجتماعی و سیاسی مرکز مدار کهن، پیوسته زندانی عناصری دوقطبی بوده که خود آفریده است و پنداشته واقعیت دارد، عناصری دو قطبی مانند: خدا/ طبیعت، هستی/ نیستی، دروغ/ حقیقت، ذهن/ عین، فرد/ زوج، جسم/ روح، نوشتار/ گفتار و...

این دوگانگی اصل و فرع در همه تفکرات و اندیشه‌های فلسفی - علمی جهان، به ویژه غرب حضور مستقیم و غیرمستقیم داشته است که در برخی موارد، چشمگیرتر و

مسأله‌انگیزتر از عناصر دیگر بوده، از جمله در تقابل میان گفتار و نوشتار. تا آنجا که یکی از برجسته‌ترین چهره‌های فلسفه امروز جهان، ژاک دریدا بر خلاف دو فیلسوف جریان‌ساز عصر حاضر، نیچه و هایدگر که سرچشمه خطا در سنت دوهزار ساله فرهنگ غرب را، به ترتیب در مسیحیت و متافیزیک می‌دانند، منشأ این خطا را در کلام‌محوری می‌داند. او معتقد است که بر اثر متافیزیک حضور، همیشه در فرهنگ بشری، گفتار بر نوشتار اولویت داشته است. دریدا این انگاره اولویت و تقدم گفتار را وازگون می‌سازد و نظریه زبان‌شناسی تازه‌ای بر پایه نوشتار پیشنهاد می‌کند و این باور افلاطونی که نوشتار را طفیلی گفتار یا آن را جانشین جانشین گفتار می‌داند، مردود می‌شمارد.

- ۲ -

از دید متفکران جدید اسلامی به ویژه ادونیس (علی احمد سعید) اولین انقلاب نوشتاری که علیه نظام گفتاربنیادی، در جامعه عربی انجام گرفت، نزول و هبوط قرآن بود؛ زیرا قرآن به ارتجال و بداهه‌گویی که از لوازم شهر جاهلی بود، پایان داد یا به عبارتی، فرهنگ شهرنشینی را جایگزین فرهنگ بدوی و صحرائینی کرد و منشأ تحولات بسیاری، هم در جامعه عربی و هم در دیگر جوامع مسلمان غیرعرب شد. به دنبال همین انقلاب نوشتاری قرآن بود که دویست‌و اند سال بعد، به زعم برخی مستشرقان منصف، نهضت رنسانس اسلامی در حوزه دانش و فرهنگ قلمرو مسلمانان صورت گرفت، اگرچه این خاتم فیروزه بواسحاقی خوش درخشید، ولی دولت مستعجل بود.

- ۳ -

نثر که از جلوه‌های بارز نوشتاربنیادی و چهره بس پرکار و سخت تأثیرگذار زبان بشری است، عرصه بسیار بایسته تبلور عقلانیت انسان از گذشته دور تا امروز بوده است. هر وقت نثر چهره غالب زبان ملتی بوده، تمدن آن ملت زایا و شکوفا شده است؛ چنانکه

در اعصار جدید، به ویژه پس از رنسانس اروپایی و نهضت عربی و مشروطه ایرانی که عقلانیت حاکمیت یافته، نثر میدان دار شده و تا حدودی از سیطره شعر یا به تعبیری گفتاربنیادی کاسته است، البته چندان هم غریب نیست؛ چه خاستگاه نثر عقل است و خاستگاه شعر عاطفه و تخیل.

نثر عربی نیز پس از انقلاب قرآن، در شکل گیری و تکامل تمدن اسلامی مؤثر بوده؛ چه رسانه اصلی آن به شمار می رفته است. تا حدودی می توان با پیگیری سیر تحول نثر فارسی و عربی که از سادگی به تکلف در حرکت بوده، سیر تحول عقلانیت و به تعبیری دیگر حرکت از دموکراسی به استبداد و یا از دانایی به جهل را در تمدن و فرهنگ اسلامی نشان داد.

بی تردید، نثر در ادب اسلامی، هویت و موجودیت خود را مدیون قرآن کریم است و گونه شعر که دیوان عرب خوانده می شد، هرگز چنین مجالی بدان نمی داد، چنانکه در روزگار جاهلیت این موقعیت را برای آن فراهم نداشت و تا آنجا که مستشرقان بزرگی چون گیپ و نالینو به طور کلی وجود نثر را در جاهلیت منکر شدند. البته باید اذعان کرد آنچه در روزگار جاهلی از سر تسامح نثر خوانده می شود، زیرمجموعه همان شعری است که دیوان عرب بوده است؛ چه ویژگی عمده آثار منشور جاهلی اعم از خطابه، سجع کاهنان و امثال و حکم و قصه ها، بعدی شفاهی و موسیقایی داشته است که مؤلفه اصلی شعر است.

قرآن با گشودن افق های جدید بر روی نثر در ادب اسلامی، هویت مستقلی بدان بخشید و آن را از سیطره شعر یا به قولی از حالت طفیلی خارج ساخت و بدان چنان اقتداری عطا کرد که چند سده بعد، بستری برای طلوع تمدن و فرهنگ زرین اسلامی و جلوه های مختلف آن در حوزه های علوم و فلسفه و ادبیات و... شد.

غرض و مقصودمان از تألیف این کتاب که در دو دفتر فراهم آمده روشن ساختن دو دقیقه مهم است. نخست، تبیین این دقیقه که نه تنها قرآن سرچشمه نثر عربی است،

بلکه سرچشمه ادب اسلامی نیز هست؛ با همه جلوه‌های متکثر آن در زبان‌های مختلف ادب اسلامی به ویژه زبان عربی و زبان فارسی.

در دفتر نخست کتاب به تبیین همین مهم پرداختیم. در بدو امر نوشتاری از استاد عبدالحسین زرین کوب را با عنوان «ادب اسلامی» از کتاب *کارنامه اسلام* ایشان به جای مقدمه بدون هیچ کم و کاستی نقل کردیم تا نشان دهیم که غنای ادب اسلامی در زبان‌های مختلف تا حدود زیادی مدیون نثری است که سرچشمه آن قرآن کریم است. در قسمت‌های دیگر این دفتر با تکیه بر نوشته‌های مختلف آدونیس در آثار متکثرش، کوشیدیم نشان دهیم قرآن، نقطه حقیقی عزیمت نثر عربی است که افق‌های متعددی را بر روی متفکران، عارفان و نویسندگان بزرگ اسلامی اعم از ایرانی و غیر ایرانی مانند فارابی، ابن سینا، ابن حزم، زکریای رازی، ابوریحان بیرونی، نفری، حلاج، ابن عربی، ابوحیان توحیدی و جاحظ بصری گشود تا آثار ماندگاری خلق کنند که از گذشته‌های دور تا کنون ذهن و ضمیر غربیان و شرقیان را به خود مشغول سازد. این شعله نثر عربی، در همه دوره‌ها همچنان بالنده و زنده و وزنده بوده است و خواهد بود. چنانکه در روزگار جدید نیز، نثر عربی فضای خلیق شاهکارهای داستانی بزرگی را فراهم ساخته است که با شاهکارهای داستانی جهان برابر می‌کند، البته خالقان این آثار ماندگار از ابوریحان گرفته تا برنده نوبل عرب، نجیب محفوظ، موفقیت خویش را مدیون همین فرهنگ و ادب اسلامی و به ویژه نثر آن می‌دانند.

دوم آنکه برای تبیین این مهم، بر این اصل تکیه کرده‌ایم که خاستگاه نثر عقل است و مدار آن حول محور خرد می‌چرخد و بالمآل نثر عربی نیز عرصه تبلور عقلانیت در جهان اسلام بوده و هست. در دفتر دوم این کتاب که با گفتاری درباره ادوار مختلف نثر عربی از زمان جاهلیت تا سقوط بغداد آغاز می‌شود، دست به گزینش نمونه‌هایی از نثر عربی از روزگار جاهلی تا سقوط بغداد و انقراض کامل دولت علم و ادب زدیم؛ با تکیه بر کتاب چهار جلدی *دیوان النثر العربی* آدونیس که سال ۲۰۱۳ م. به همت انتشارات دارالتکونین سوریه منتشر شده است.

آدونیس این کتاب چهارجلدی را پس از مطالعه دقیق و عمیق دیوان نثر عربی که حوزه‌ای بس فراخ و گسترده ادب اسلامی است و تحت تأثیر ذوق و شهود علمی و شاعرانه خود، از ماندگارترین و درخشان‌ترین نمونه‌های درخشان نثر عربی فراهم آورده است. نمونه‌هایی که از رهگذر مطالعه آن‌ها می‌توان هم سیر تاریخی نثر عربی را که سادگی به تکلف گراییده، نشان داد و هم از این رهگذر، سیر تاریخی عقلانیت جهان اسلام را که در نثر مرسل و رسانا متبلور بوده و با تکلف و مصنوع شدن نثر، به محاق رفته و چهل و نابخردی جایگزین آن شده است، به خوبی روشن ساخت. همچنین با تعمق در این نمونه‌های عالی که در نوع خود منحصر به فرد و غیرتکراری هستند، هم می‌توان سیر زیبایی‌شناسی نثر عربی را نشان داد و هم این حقیقت را یادآور شد که اگرچه نثر عربی تا حدودی در سیطره شعر و فرهنگ عربی زبان‌بنیاد بوده؛ لیک از کارکرد اصلی خود که رسانگی و انتقال معنی و بیان اندیشه بوده، بازنااستاده است. می‌توان با مطالعه این نمونه‌های برتر و تأمل و دقت در سادگی و تکلف زبان نثر، به ویژه حرکت زبان از سادگی و رسانگی به تکلف و تصنع، سیر تاریخی جریان سیاست و تظاهرات آن را نیز در جهان اسلام که حرکت از دموکراسی به سوی استبداد بوده، دریافت.

از رهگذر خوانش دقیق منتخبات دیوان نثر عربی درمی‌یابیم که سرچشمه عمده اندیشه‌ها و آفرینش‌های ادبی، قرآن و دین بوده، یعنی ابتدا اندیشه‌ای در حوزه دین تکوین می‌یابد و موجب پدید آمدن جریان سیاسی خاصی می‌شود. پس از آنکه این اندیشه در حوزه دین و سیاست هضم شد و رسوبات آن در ذهن و ضمیر مردم جایگیر شد، آنگاه در اثر ادبی نمود پیدا کرد. ضمن مطالعه دقیق این منتخبات و سیر تاریخی نثر، می‌توان دریافت که ادب و فرهنگ اسلامی در برخی ادوار زایا و پویا و بالنده بوده چندان که آن را می‌توان عصر تراژدی‌ها خواند و در بعضی ادوار دچار چنان انحطاط و رکورد شده که اگر بخش عظیمی از آثار آن دوره‌ها را که حکم کاریکاتور دارند، حذف کنیم نه تنها به جایی بر نمی‌خورد، بلکه به آن فرهنگ و ادب هم خدمتی شده است.

برای تدوین و تنظیم نمونه‌های انتخابی، در بدو امر بر آن بودیم که این منتخبات را بر اساس موضوع دسته‌بندی کنیم، اما از این تصمیم خویش که فوایدی دربرداشت، منصرف شدیم و همان اسلوب آدونیس را در تهیه و تدوین این نمونه‌ها برای نشان دادن حرکت زبان نثر عربی و سیر تحول تطور آن بر اساس سیر تاریخی حفظ کردیم. علاوه بر رعایت اصل رسانگی نثر و سودمندی آن، تازگی، زیبایی، و غیر تکراری بودن نمونه‌های انتخابی را نیز مد نظر داشتیم. همچنین ایرانی بودن نویسنده را نیز لحاظ کردیم تا خوانندگان هم به سهم ایرانیان در تکوین و تکامل فرهنگ و ادب اسلامی بیشتر واقف شوند و هم این حقیقت را به مخاطبان یادآور شویم که متفکران و فیلسوفان و دانشمندان بزرگ گذشته ما هرگز سلوک خشکاندیشانه‌ای با زبان عربی نداشته‌اند، چنانکه امروزه، برخی افراد متصَلَب دارای جمود فکری که از قضا هم طرفدارانی دارند، با یکی از غنی‌ترین و پرمخاطب‌ترین زبان‌های جهان رفتار می‌کنند.

در پایان پس از شکرگزاری از خدای مَنّانی که توفیق انجام این مهم را در این زمانه غدار و آکنده از مصائب و تنگناها به بنده عطا فرمود، از عزیزانی که در تهیه این کتاب یاری رسانم بودند سپاسگزارم، از خانم‌ها صدیقه پوراکرم کسمایی دانشجوی دوره دکتری دانشگاه خوارزمی و مهسا آقاصفیری دانش‌آموخته کارشناسی ارشد همان دانشگاه، و نیز از خانم زینب نورپورجویباری برای صفحه‌آرایی. همچنین از جناب آقای اصغر علمی، مدیر باکیاست نشر سخن ممنونم که اسباب چاپ این کتاب را فراهم کردند.

والله من وراء القصد

حبیب‌اله عباسی